

"KIZCİBEK DESTANI" NİN NOGAY VARYANTI ÜZERİNE

Nerin KÜSE*

Her millette olduğu gibi anlatı geleneğimizin her halkası, kültürümüzün yaşayan hazineleridir. Siyasî yapısı, tarihi, coğrafyası, hayat tarzları, inançları, ortak zevkleri ve değer yargılan, kahramanlıklarıyla ait olduğu topluluğun bir manâda kimliği demek olan; Anadolu sahasında "halk hikâyesi". Türk Cümrluriyetleri'nde ise "destan" adıyla anılan türlerde de bu durum, böyledir ve Altınordu Devleti'nin yıkıldıktan sonra topluluğun Mengü Nogay'ın idaresi altında kalan onun öldürülmesinden itibaren kendisine bağlı obaların, boyların topluluk adı olarak soyadını kabul etliklerini Nogay (Mangıt)lar'a' ait olan "Tölegen Men Kız-Yibek" adlı destanda da apaçık görülmektedir.

Sözkonusu destan büyük bir bölümü İdil Nehri'nin doğusunda, Yayık ve Emba Nehirleri ile Ceyhun'a kadar uzayan bölgede yaşayan ve Alçın, Şırm, Arın, Kıpçak, Argun, Katay, Mangıt adlı boylardan ibaret² olan Nogay emirlerinden Edige Mirza'nın Timur'un ülkeyi terketmesiyle duruma hakim olabildiği 1391 yılının³ 600. yıldönümü için Aşum Sukalvev tarafından derlenen ve baskıya hazırlanıp 1991'de Mahaçkala'da basılmış olan bu destan "Nogaydın Kırk Batın" adlı kitabın 134-151 sayfaları arasındadır⁴.

Destan şekil itibarıyla halk hikâyeleri özelliği göstermekte olup, nazım-nesir karışık bir haldedir. Ancak halk hikâyelerimizde nesrin esas unsuru teşkil etmesine⁵ rağmen destanın nazım ağırlıklı olması bu anlatının, epiko-roniansk dönemin ilk ürünlerinden olduğunu düşünmemize yol açmaktadır. Yine nesirden nazma geçişte başvurulan ve ilk örneklerini Dede Korkut'ta : "Söylemiş, görelim hanumne söylemiş"⁶ formel ifadelerin⁰¹"yırladı"(4; s.135, 137, 139, 143) şeklinde tesbit edilmesi de aynı şeyi düşündüren bir başka husustur.

Hikâyenin konusu kısaca şöyledir: Ak Yayık denilen yerde Bazarbay adında. Tölegen ve Sansızbay adlı iki oğlu olan yaşlı bir adam yaşamaktadır. Günlerden birgün orta boylu, kırmızı yanaklı büyük oğlu Tölegen, Sırlubay Han'ın akıllı, güzel bir kızı olduğunu duyar ve ailesine "kızı görmeye gideceğini, birbirlerini beğenirlerse ona gerekli kalını vererek evleneceğini" söyler. Annesi "memleketlerinden bir kız seçmesini, dosta düşmana kendilerini güldürmemesini"⁷ söylerse de

* Yrd.Doç.Dr., E. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

T Gürün, Kâmuran, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1984, s.126-130; Yakubovskiy, A. Y., **Altın Ordu ve Çöküşü** (Çev: Hasan Eren), Ankara 1992, s. 133

2 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.562; Yakubovskiy, A. Y., a.g.e., s. 37-53.

3 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.533-534.

4 **Nogaydın Kırk Batını**-(Tölegen Men Kız-Yibek), Mahaçkala 1991, s.134-151.

5 Boratav, Pertev Nailî, **Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği**, Adam Yayınları. İstanbul 1988, s. 51-53.

6 Ergin, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986, s.32.

oğlu, kararlıdır. Sonunda ailesinin iznini alır ve Kök Yorga atına binerek yiğitle-riyle beraber yola çıkar.

Sırlubay Han'ın veziri Karşığa da Ak-Yayık denen yerde Tölegen adında bir yiğidin, bir kız aradığını duymuş. Kök-Yorga'yı kazığa bağlayıp ahırda uyuyanın o olabileceğini düşünemez ve dıymuşsa da yanındakilere "T legeirin hangisi olduğunu" sorar. Delikanlı Karşığa'ya kendini tanıtır ve "kız aramaya geldiğini" söyler. Bunun üzerine vezir Tölegen'e "Az Nogaylı Elf nin Yagalıbaylı tarafındaki Ulam Şambıl'da padişahlarının Yıbek adlı, güzeller güzeli bir kız olduğunu, birlikte gidebileceklerini" söyler. Nitekim atlarına atladıkları gibi yola koyulurlar. Yolda rastladıkları her kıza "Acaba Yıbek ini?" diye bakan, ancak her defasında "hayır, o değil" cevabını alan Tölegen ile Karşığa, nihayet Yıbek'in olduğu yere gelirler. Annesinden [" bana şeref olur" diyerek çıkıp gittiğini öğrenince Yıbek'in arkasına d şerler ve onu bulurlar.

Niyetini Yıbek'e anlatan Tölegen, kız tarafından "kendini İsteyen pek çok yiğit olduğu" belirtilerek reddedilir. Ancak Karşığa "Tölegen'in tam ona göre bir delikanlı olduğunu" söyler ve Sırlubay'a giderek durumu anlatır.

O arada iki genç yalnız kalmışlar ve birbirlerine aşık olmuşlar; hatta evlenmeye karar vermişlerdir. Nitekim Yıbek Tölegen'e "babasını nazı etmesini, yoksa Biykecan adlı yaşlı bir adamla evlendirileceğim" belirtir. Tölegen zaman kaybetmeden Sırlubay'a gider ve "kıзма talip olduğunu" anlatır. Sırlubay'ın bu yiğide cevabı "yeterli kalın verirsen, kızımı veririm" olur. Ancak kalın eline geçmeden, düğün yapılmayacaktır.

Duruma çok sevinen âşıkların mutluluğu uzun sürmez. Çünkü Biykecan, Kız Yıbek'i almaya gelmiş; yokluğunda olanları öğrenince de hiddetlenip Tölegen'i öldürmeye karar vermiştir. Ancak gördüğü rüyanın da tesiriyle kötü şeyler olacağını hisseden Yıbek Aşşat'la Tölegen'e haber yollayarak " gitmemesini, burada kalmasını" isler. Ancak Tölegen ailesini, evini özlediğini, mutlaka gitmesi gerektiğini söyler ve yola çıkar.

Anne, babasını ve kardeşinin sağ ve esen olduklarını gören Tölegen, Yıbek için vereceği kalını ortaya yığarak kardeşı Sansızbay'a "kalını götürmek için Sırlubay'ın askerlerini göndereceğini, asker gelmediği taktirde Kök Yorga'nın yavrusu Kulan'a binip, Şeşe Batır'ı da alarak Nogay'a gelmesini" söyler ve yola çıkar.

Ak Yayık ile Sırlubay Hanlığı üç aylık bir yoldur. Uçsuz bucaksız çöllerden, büyük bir g lden sonra ucu göge uzanan bir ağacın yanında Biykecan, Tölegen'i beklemektedir. Nitekim onu ok ile vurur ve Kök Yorga'ya binerek Nogal İli 'ne gelir. Yıbek'e "zorla ya da g zellekle onu alacağı. Tölegen'i öldürdüğü" haberini yollar. Yıbek, zaman kazanmak için ¹¹ biraz beklemesi gerektiğini bildirir. Aslında kayını Sansızbay ile evlenmek istemektedir.

Yerde yaralı yalarken gözü, uçan altı kaza ilişen Tölegen onlardan "ailesine durumu bildirmelerini" rica etmiş ve ruhunu teslim etmiştir. Ancak dileği yerine gelmiş, Sansızbay, Sere Batır ile yola çıkmışlardır.

Nogay i ir ne gelen Sansızbay Yibek'le görüşüp onun dediğini kabul ederse de, düğünden önce yapacağı şey vardır: Biykecan'ı öldürmek...

Sonunda Sansızbay. Yibek ile evlenir ve birlikte Ak Yayık'a dönerler.

Görüldüğü ve hikâyesinin alındığı kitapta da bahsedildiği üzere konusu aşk olan Tölegen Men Kız Yibek (4: s.) te vaka, "Ak Yayık" ve "Nogay İli" nin çeşitli bölgelerinde geçmektedir. Nitekim Bazarbay ve ailesi. Ak Yayık denilen bir memleketle yaşamaktadır; |^{ic} Ak Yayık değen erde bir kart yaşagan. Onm atı Bazarbay bolgan. Bu karttın eki uh bolgan. Üyk ulının atı Tölegen, kişken ulının atı Sansızbay idi (4; s:134).]; Kız Yibek Nogay İli'ndeki Yağalıbaylı bölgesi taraflarında. Ak Deniz Kölü civarında oturur ve yazın. Kara Teni/ tarafındaki Ulan Şambıl Beli'ne çıkarlar:

[Paşamızdın yalgız kız,
Atı Yibek, sorasan,
Keremetin kör dedi.
Az Nogaylı Elinde,
Yağalıbaylı eri bar.
Yağalıbaylı kasında
Ak-Teiizdcy Koli bar
Yaz yaylavın sorasan,
Kara Teniz yagası.

Ulan - Şambıl beli bar (4; s. 138)]; Biykecan'ın Tölögön'ü öldürmek için beklediği yer, kula bir çölün ortasındaki Kos - Ökpc Köl'i civarındadır: [Sol üç aylık yoldın arasında beş künlik eri kus konmas Kula Şöl bolgan. Sol şölde tek bir Kos-Ökpe degen köl bolgan (4; s. 148)].

Tarihi kaynakların belirttiğine göre Nogaylar, 40 yıl Altmordu Devleti'ni yöneten, bu süre içindeki hanları kendisi seçen ve bunlardan Tokta Han tarafından Öldürülen Emir Nogay'dan sonra bu adla anılmışlardır. İtil Yayık ve Emba Nehirleri sahasında yerleşmiş olan Nogaylar yedi boydan müteşekkildirler ve Alt mordu Devleti'nin varislerinden sadece bir tanesidir⁷.

Demek ki hikâyedeki olayların bir kısmı bugün Ural Nehri olarak bilinen ancak uzunca bir süre Yayık denilen, Hazar Denizi'ne dökülen bir akarsuyun olduğu yerde; vakanın büyük bir bölümü ise Nogay İli denilen bölgede cereyan eder. Anlaşıldığı üzere Ak Yayık ve Nogay İli, destanda ayrı iki memleket olarak düşünülmektedir. Destanda İdil'in doğusunda kalan bölgede yaşayan ve Kazan'ı ele geçirmelerinden sonra Rus hakimiyetini kabul eden Büyük Nogay Topluluğunun "Sırlubay Hanlığı" nı, Yayık ve Emba akarsuları tarafında yaşayan ve Rus hakimiyetini kabul etmediklerinden dolayı Tuna Nehri ve Kuban Havzası'na kadar inenlerin ise "Küçük Nogay Topluluğu"⁷ nu ifade ettiğini düşünüyoruz. Küçük Nogaylılar'ın zaman zaman Kalmuklar'ın hücumuna uğradıkları hatırlanacak olursa⁸, Sırlubay Han'ın kızı Yibek'i vermek istediği Biykecan'ın bu durumu,

7 Gürün, Kâmuran, a.g.e.. s.529-530, 562-562.

8 Gürün. Kâmuran. a.g.e., s.562.

Bazarbay'ın yaşadığı yere "Yayık" değil, ¹"Ak Yayık" adını vererek, tenkidi bir tarzda aksettirdiğini söyleyebiliriz.

Sırlubay Han'ın yaşadığı yer için de aynı şeyi söyleyebiliriz. "Az Nogaylı Eli'ndeki Yagalıbayh Bölgesi'nde bulunan Ak Teniz göl" çevresinde yaşadıkları söylenen Sırlubay Hanlığı'nın, Azak Denizi ile Karadeniz arasında yer alan, Azak Denizi'nin Kuban'dan başlayıp Kerç'e kadar olan kısmın, kara taraflarındaki topraklarda olduğunu tahinin ediyoruz. Çünkü Büyük Nogay Topluluğunun Kazan'ın Ruslar tarafından işgaliyle onların siyasetini benimsemesi üzerine ihtilâfa düşen küçük Nogay Topluluğu'na. Kırım Hanlığı tarafından Azak Denizi çevresinde ve Kuban boylarında bir yurt tahsis edilmişti⁹. Ayrıca olayların bir kısmının Azak Denizi çevresinde, geçmesiyle ilgili Kırım'da. XVI.yy.in ortalarından itibaren başlayan Nogayların ikiye ayrılması, giderek dağınık oymaklar haline geldiği XVII.yy.a dayanan tarihî hadîsenin serpintilerini farketinemek mümkün değildir¹⁰.

Hikâyenin kahramanları söz konusu olduğunda da aynı tarih sahnesinden parçalarla karşılaşırız. Tarihî kaynakların belirttiğine göre Kazan Hanlığı'nın kurucusu Altınordu Hanlarından Uluğ Muhammed Bey¹¹'in büyük torunu Halil, Nogay Hanı Timur'un kızı Nur Sultan ile evlenmiştir. Halil Han, varis bırakmadan 1467 yılında ölünce kardeşi İbrahim, dul kalan yengesi ile evlenmiştir¹². Destanda da aynı özellik karşımıza çıkmaktadır. Nitekim en sonda sözlüsü Tölegen. 0119 âşık olan Kalmuk beyi Biykecan tarafından Öldürülen Kız Yibek, kayınbiraderi Sansızbay ile evlenir(4; s; 149-151). Büyük bir ihtimalle bu durum, XV.yy. da yaşanmış bir olayın, halk zihninde canlı kalarak günümüze kadar gelebilmiş olmasıyla açıklanabilir. Ancak eski Türklerde de rastlanan ve bugün de varlığını sürdüren bu âdetin, gelenekten gelen ortak özelliklerimizden biri olması sebebiyle¹³ karşımıza çıktığını düşünmememiz için hiçbir sebep yoktur.

Kız Yibek'in sözlüsü Biykecan'a gelince... Altınordu hanlarından biri olan ve 1342-1357 yıllarında iktidarda kalan Camıbek Han [Mehmet Camıbek ;¹⁴] üe Kırım Han'larından Camıbek Giray [(1610-1623), (1627-1635)]ın adlarının¹⁵ yakın bölgelerde hüküm sürmelerinden dolayı unutulmayıp destanda ufak bir değişikliklerle Biykecan'ın yaşadığını göstermesi bakımından dikkate değer...

Tölegen Men Kız Yibek Destanı, daha önce tanıtımını yaptığımız Kırgızca "Kız Cibek" Deslanı¹⁵ y^a a^Y konuyu işlemesine rağmen tarihî döneminden daha az ve farklı hususlar ihtiva etmektedir. Bunda Nogay varyantının teşekkül ettiği bölgenin, epik ürünlerin asıl doğuş yerleri olan Orta Asya memleketlerinden

9 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.538-544.

10 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.562-563.

11 Gürün, Kâmuran, a.g.e., 538-542.; Yakubovskiy, A. Y., a.g.e., s. 204-210.

12 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.540.

13 Köse, Nerin, "Evlenme Âdeti ve Buna Bağlı Olarak Teşekkül Etmiş Halk Hikayeleri", **Eğitimi Bilimleri Dergisi**, Buca Eğitim Fakültesi Yayını, İzmir 1993, S:3, s. 81-87.

14 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.530-606.

15 Gürün, Kâmuran, a.g.e., s.559.

16 Köse, Nerin, "Kızıbek Destanı", Millî Folklor Dergisi, Ankara 1996, s.31-32.

daha başka bir yerde teşekkül etmesiyle, destan'ın Kırgız-Kazaklar'a değil, tarihi daha yeni Nogaylar'a ait olmasının etkisi olduğunu düşünüyoruz.